

Alec Nove

Var Stalin verkligen nödvändig?

Alec Nove (1915-1994) var ekonomiprofessor vid universitetet i Glasgow, Storbritannien, med specialinriktning på öststaterna och Sovjetunionen. Nove hade en positiv grundinställning till marxismen och socialismen. Han har skrivit flera böcker bl a de till svenska översatta *Sovjets ekonomiska utveckling* och *Teori för en möjlig socialism*.

Följande artikel är från tidskriften *Encounter*, april 1962. Han har även skrivit en bok med samma namn (*Was Stalin Really Necessary?*), som mer ingående diskuterar problematiken kring personlighetens roll i historien med Stalin, kollektiviseringen, industrialiseringen och utrensningarna som exempel.

Stalin har utsatts för en dramatisk nedvärdering efter sin död, och ett monument till hans offer avses att resas i Moskva. Det nuvarande sovjetiska ledarskiktet lösgör sig på det sättet offentligt från många av de högst otrevliga dragen i Stalins styre, medan de för partiets och sovjetsystemets räkning kräver äran av att gjort Ryssland till en stor ekonomisk och militär makt. Är detta en logiskt konsekvent ståndpunkt? I hur hög grad var Stalin, eller stalinismen, en integrerad, oundviklig, "nödvändig" del av det som utfördes under denna period? Hur mycket av det onda som förbinds med stalinsystemet kan tillskrivas den avlidne diktatorns säregna karaktär, och hur mycket var resultatet av en politik som antagits av den stora majoriteten i bolsjevikpartiet eller resultatet av en liten och hängiven minoritets ansträngningar att påtvinga ett bondesamhälle en mycket snabb industrialisering? ...

Valmöjligheterna begränsas i praktiken inte endast av vad som är *fysiskt* möjligt. Det finns också handlingar som är uteslutna av religiösa eller ideologiska principer. Det står, till exempel, inte en rabbin fritt att äta en skinksmörgås eller en ortodox hindu att äta kokött. Om alltså ett "alternativ" råkar innefatta sådana handlingar, är det *för dem* inget alternativ alls. Detta därför att om de skulle handla annorlunda så skulle de inte längre vara vad de är. En rabbin äter inte svinkött; skulle han göra det skulle han inte vara en rabbin. Det faktum att han är en rabbin påverkar också hans åsikter, hans "frihet" att välja mellan alternativa beteendesätt där den religiösa lagen är mindre strikt: det står till exempel ingenting i Talmud eller femte mosebok om rökning på sabbaten, men rabbiner brukar vara sådana människor som, inför detta "nya" problem, skulle svara "nej".

Sålunda kan det, för att komma närmare vårt ämne, ha funnits ett antal lösningar på de problem som Ryssland uppställde under 1920-talet vilka kommunisterna inte kunde ha valt därför att de var kommunister, och när vi granskar de praktiska alternativ de stod inför måste vi ha detta i minnet. När vi gör detta drivs vi på intet sätt till några generaliseringar om "oundvikligheten" i den ryska revolutionen eller i det bolsjevikiska maktövertagandet, och på förhand behöver vi inte utgå från att icke-bolsjeviker inte skulle ha funnit några andra sätt att komma till rätta med periodens problem. (I själva verket skulle problemen, även om de fortfarande skulle ha varit akuta, möjligen ha varit annorlunda.) Innan han mördades 1911 uttryckte tsarregimens siste intelligente premiärminister, Stolypin, den uppfattningen att hans jordreform på ungefär tjugo år skulle skapa en välbärgad bondeklass som skulle utgöra en stabil bas för samhället och tronen. ... Om vi skall värdera de val som stod bolsjevikerna till buds, låt oss säga år 1926, måste de händelser som inträffat före den tidpunkten tas för givna. Den verkliga frågan är förvisso att överväga de praktiska alternativ som Stalin och hans kollegor stod inför.

När vi gör det bör vi förvisso inte förutsätta att det som hände var oundvikligt. "Nödvändighet" och "oundviklig" är helt skilda begrepp, ehuru vissa kritiker tycks förblanda dem. Två enkla och

förmodligen okontroversiella påståenden kan illustrera detta: det var nödvändigt för sjuttonhundratalets Polen att göra drastiska förändringar i sin konstitution om det skulle överleva som oberoende stat; och för Kina omkring 1890 var det tvingande nödvändigt med en stark regering inriktad på modernisering om många olyckor skulle undvikas. Ändå togs inte de ”nödvändiga” stegen, och olyckorna inträffade. Såvida vi inte tror att allt som inte undveks var av det skälet oundvikligt, skulle vi vilja undersöka de handlingar som begicks, valen mellan *tillgängliga alternativ*, och se huruvida livskraftiga alternativ verkligen existerade.

På den här punkten är många historiker ... benägna att otåligt vifta bort allt tal om vad som kunde ha hänt; de sysslar, skulle de hävda, med att uppteckna och förklara vad som har hänt. Egendomligt nog förfäktas denna linje ofta både av dem som tror på en strikt historisk determinism, dvs att det som hände *måste* hända, och av dem som betraktar historien helt enkelt som en kronologisk serie av händelser, dvs underförstått att *vad som helst* kunde ha hänt. Båda dessa skenbara ytterlighetsståndpunkter överens stämmer i att inte undersöka de faktiska möjligheterna som de sågs av epokens statsmän. Men hur kan man tala meningsfullt om skälen för, eller orsakerna till, någon politisk handling om man inte underförstått eller uttryckligen tar hänsyn till vad som kunde ha gjorts i stället? Med andra ord, vi måste intressera oss för valfriheten, eller dess motsats nödvändigheten, vare sig vi tycker om det eller inte, såvida vi inte hävdar antingen att valfriheten är obegränsad eller att den inte finns.

Det finns mycket annat att säga om ämnet ”nödvändighet”. En sak gäller vad som kan kallas konsekvenserna av konsekvenserna, eller de indirekta effekterna. Till exempel: det är svårt att gifta sig utan att samtidigt få en svärmor. Eller, för att flytta oss närmre vårt ämne, en sergeant är ett oundvikligt element i en arme, och disciplinens krav inbegriper att ge honom makt över sina män, vilken han förmodligen kommer att missbruka. Domderande underofficerare kommer troligen att finnas om en arme existerar, och om det alltså är nödvändigt med en arme kommer de att bli en oundviklig konsekvens av dess existens, liksom svärmodern är ett oundvikligt bihang till en ”nödvändig” hustru. Sålunda kan, för att ytterligare närma oss vårt ämne, en situation som kräver många byråkrater, eller som ger exceptionell makt åt många poliser, sätta vissa krafter, vissa beteendemässiga tendenser i rörelse, som är typiska för byråkrater eller poliser och inte, fast de inte är nödvändiga eller önskade i sig, under de rådande förhållandena kan undvikas.

Talesättet att ”man kan inte laga omelett utan att knäcka ägg” (eller dess ryska motsvarighet: ”om man hugger ved flyger spånen”) har så ofta använts som ursäkt för övergrepp och brott att vi ibland glömmer bort att man verkligen *inte* kan laga omelett utan att knäcka ägg ...

Över nu till Stalin, eller snarare till stalinismen, eftersom iden om ”nödvändigheten” naturligtvis inte betyder att ledaren måste vara en georgier med stor mustasch utan snarare en hård diktator som styrde en totalitär stat av stalinistisk typ. Vilka var de praktiska alternativ som bolsjevikerna stod inför vid slutet av tjugotalet, vilka bidrog till skapandet av den stalinistiska regimen, eller om man föredrar en annan formulering, gav äregiriga män tillfälle att nå en så hög grad av envælde?

Bolsjevikernas nyckelproblem gällde de sammanhängande frågorna om industrialisering och politisk makt. ... Den tsaristiske ministern greve Witte trodde, liksom Stalin, att för att uppnå nationell styrka och bibehålla sitt oberoende behövde Ryssland en modern industri, speciellt en tung industri. Argumentet om försvaret av nationen, senare betecknat som ”försvaret av revolutionen”, stärktes i hög grad av tron på att den ryska revolutionen var ständigt hotad av en fientlig kapitalistisk omgivning, militärt och tekniskt vida starkare än Sovjetunionen. Sedan fanns det tron på att uppbyggandet av socialismen eller kommunismen innefattade industrialisering, och, mera närliggande, att en ”proletär diktatur” var otrygg så länge som de regerade i en övervägande småborgerlig, bondedominerad omgivning. Det måste till en stor ökning av proletariats storlek och betydelse, medan uppkomsten av en rik ”kulak”-klass i byarna betraktades som ett farligt (eller

potentiellt farligt) återuppstigande av kapitalismen. 1927 stod det klart att det var meningslöst att vänta på "världsrevolutionen" för att lösa dessa problem. ... Sålunda skrev till och med den "moderate" Bucharin: "Om arbetarklassens relativa betydelse vad beträffar dess politiska, sociala och klassmässiga makt skulle minska, ... skulle detta undergräva grunden för den proletära diktaturen, grunden för vår regering." Även han talade i princip om "kampen mot kulakerna, mot den kapitalistiska vägen," och varnade för "kulakfaran". Även han hävdade, till och med i samband med ett angrepp på Zinovjev och "vänster"-oppositionen, behovet av att "ändra vårt lands produktionsförhållanden".

Fram till omkring 1927 blev en snabb uppgång i den industriella produktionen resultatet av ett återupplivande av den förrevolutionära produktionskapaciteten, som hade legat oanvänd och förfallit under inbördeskriget. Nu blev det emellertid angeläget att finna material och finansiella medel till att utvidga den industriella basen. Detta förde omedelbart fram bondeproblemet i förgrunden. Revolutionen hade fördelat jord till tjugofem miljoner familjer, av vilka de flesta kunde eller ville tillhandahålla endast små delar av överskottet till försäljning. Tillgången på livsmedel för städerna och för export sjönk, böndernas konsumtion steg. Men överskottet från lantbruket måste växa snabbt för att understödja industrialiseringen, speciellt som utländska lån i större skala knappast kunde förväntas. Som "vänster"-oppositionen kraftfullt påpekade, bonden, folkets massa, måste på ett eller annat sätt bringas att bidra med sin avkastning och med pengar, att tillhandahålla det mesta av "en primitiv socialistisk kapitalackumulation".

Debatten om dessa problem var ofrånkomligt invävd i tjugotalets strider mellan politiska fraktioner. Den moderata flygeln, ledd av Bucharin, trodde det var möjligt att långsamt avancera mot industrialisering "i snigelfart", en hastighet som allvarligt begränsades av vad bönderna var villiga att göra frivilligt. Detta beskrevs ibland som "att rida mot socialismen på en bondkrake". Logiken i denna politik krävde en prioritering av utvecklingen av konsumtionsvaruindustrin, av att framställa mer tyg för att uppmuntra bönderna att sälja mera livsmedel. Till en början tog Stalin de moderatas parti.

Skälen mot bucharinlinjen var av flera olika slag. Först och främst kunde en fri handel med bönderna endast tillhandahålla tillräckligt med varor om de bättre ställda bönderna (dvs de som var kända som kulaker) tilläts utvidga, eftersom de var de effektivaste producenterna och tillhandahöll en stor del av produkterna på marknaden. Ändå fann alla bolsjevikledarna (inklusive, trots tillfälliga avvikelser, Bucharin själv) detta ideologiskt och politiskt oacceptabelt. En stark grupp av oberoende, rika bönder var Stolypins dröm som en bas för tsardömet. Det var bolsjevikernas mardröm, såsom i det långa loppet totalt oförenlig med deras regim eller med en socialistisk förvandling av det "småborgerliga" Ryssland. Men detta gjorde att man måste fråga sig om inte Bucharins linje innehöll oförenliga drag. Detta insågs just då av intelligenta män utanför partiet

Det spelar i sammanhanget ingen roll om Stalin gjorde sin omsvängning av personlig övertygelse om dess nödvändighet eller om den föreföll honom vara en skicklig maktmanöver. Skickligheten låg hur som helst till stor del i att veta att han skulle stärka sin position genom att bli talesman för den åsikt som var populär i vida kretsar bland partiaktivisterna. "Vänstermännen", som organisatoriskt krossats av Stalin under tidigare år, hade ett betydande antal anhängare. Stalins vridning åt vänster ledde till att många av dem understödde honom — men detta räddade dem inte från att skjutas i sinom tid på Stalins order. Förmodligen är det så att han vid den tiden hade ett verkligt majoritetsstöd inom partiet för sin politik, ehuru många hade reservationer mot vissa övergrepp . . . Men om det förhåller sig så, kan politiken som sådan inte tillskrivas Stalin personligen, och därför måste de konsekvenser som följde på dess antagande vara en fråga om mer än en persons ansvar.

Låt oss undersöka några av dessa konsekvenser. Kollektivisering kunde inte vara frivillig. Snabb industrialisering, speciellt med prioritering för den tunga industrin, betydde en reduktion av levnadsstandarden, trots löften om motsatsen i de första femårsplanerna. Detta betydde en stark ökning av tvånget, av polisens makt, av regimens impopularitet. Målen för folkets flertal måste med nödvändighet råka i konflikt med partiets mål. Det bör tilläggas att denna konflikt förmodligen måste uppkomma i någon form överallt där staten är ansvarig för finansieringen av en snabb industrialisering; uppoffringarna påtvingas då av den politiska auktoriteten, och massan av "småfolk" varken kan eller vill bidra med frivilligt sparande... Denna möjligen oundvikliga impopularitet ökades emellertid i hög grad i Sovjetunionen av rena hastigheten på framstegen och av angreppet mot böndernas egendom, och båda dessa faktorer verkade, som vi skall se, ogynnsamt på produktionen av konsumtionsvaror och ledde på så vis till ännu fler påfrestningar och ännu större impopularitet. De ansträngningar och prioriteringar som inbegreps i en snabb utveckling krävde en hög grad av ekonomisk centralisering för att hindra att resurserna avleddes för att tillgodose behov som var överhängande men av icke-prioriterad karaktär. I denna situation var partiet den enda enhet som kunde genomföra enorma förändringar och motstå det sociala och politiska trycket från en fientlig omgivning; detta måste med nödvändighet påverka dess struktur. Under en följd av år hade det redan varit i färd med att förvandlas från en politisk till en maktmaskin. Problemen som innefattades i "revolutionen uppifrån" intensifierade processen att förvandla det till ett lydigt instrument för förändring, undertryckande och kontroll.

Detta krävde i sin tur en hierarkisk underkastelse och ett undertryckande av all diskussion; därför måste det finnas en obestridlig överbefälhavare. Under honom blev obevekligheten i att utföra impopulära order den högsta kvalifikationen för partiämbetena. Stalins uppstigande, och uppstigandet av de stalinlika, trakasserande tjänstemännen av fanjunkartyp åtföljdes av en nedgång i betydelse för den kosmopolitiska, intellektuella journalisttypen av ledare som hade spelat en så dominerande roll tidigare.

Stalins uppstigande till den högsta makten stod säkerligen i samband med tron bland många partimedlemmar att han var den sortens man som kunde klara av den här sortens situation ...

Låt oss rekapitulera: kommunisterna behövde diktatorisk makt om de skulle fortsätta att regera; om de skulle ta effektiva steg mot en industrialisering måste dessa steg framkalla problem som skulle fordra en ytterligare åtstramning av den politiska och ekonomiska kontrollen. Medan vi inte utan ytterligare mycken forskning kan säga om en bucharinistisk eller annan moderat politik var omöjlig, så ledde beslutet om en snabb utveckling sedan det en gång fattats till mycket genomgripande konsekvenser; behovet av en hård, tvångsmässig regim ökade i motsvarande grad. Med partiapparats karaktär och den andliga och politiska utvecklingsnivån hos de ryska massorna och en polisregims sätt att fungera som givna, måste denna politik leda till en konflikt med bondeklassen och till övergrepp av olika slag. Med dessa premisser följde vissa element av vad som kan kallas stalinism, vilka var objektiva "nödvändigheter". I denna mening, och till denna grad, opererade Stalin, så att säga, inom de logiska konsekvenserna av leninismen.

En väsentlig del av Lenins tankar går ut på att partiet skulle gripa makten och använda den till att förändra det ryska samhället; det är detta som skiljde honom från mensjevikerna som trodde att betingelserna för socialism skulle mogna inom samhället. Lenin undertryckte också oppositionspartier och krävde hård disciplin av sina egna anhängare. (Det är omöjligt att bannlysa yttrandefriheten utanför partiet utan att rensa partiet från dem som uttrycker "felaktiga" åsikter inom det.) Lenin främjade förvisso Stalins upphöjelse därför att han visste att han var hård, att han skulle "laga till pepprade rätter", ehuru han i sista minuten beklagade det. Medan det skulle vara att gå för långt att beskriva Stalin som en sann leninist, om inte annat för att Lenin var varken personligen brutal eller en orientalisk despot, så genomförde Stalin utan tvivel vissa av de logiska konsekvenserna av Lenins politik och idéer. Detta förblir sant även om Lenin trodde att

bondeproblemet kunde lösas genom frivilligt samarbete och förmodligen skulle ha ryggat tillbaka för villkoren för en påtvingad kollektivisering.

Är det nödvändigt att betona att detta inte gör dessa handlingar riktiga eller goda? Ja, det är det, därför att så många kritiker hävdar att förklara är det samma som att rättfärdiga. Så det måste sägas många gånger att inga moraliska konklusioner blir följden, att även de ondskefullaste handlingar av politiker och andra vanligen har orsaker som måste analyseras. Här är vi bara intresserade av att reda ut Stalins speciella bidrag, i vilken utsträckning stalinismen var, så att säga, beroende av situationen. Detta är förvisso relevant för vår bild av Stalins personliga ansvar, men fritar honom på intet sätt från ett sådant ansvar. Om det för att göra A visar sig nödvändigt att göra B, kan vi, när allt kommer omkring, vägra att göra B eller överge eller modifiera målet att uppnå A eller dra oss tillbaka eller, under extrema omständigheter — som Stalins gamle kamrat Ordzjonikidze — begå självmord.

Men Stalins personliga ansvar sträcker sig långt bortom det faktum att han var språkrör och ledare för en partimajoritet vid ett givet historiskt ögonblick. För man kan inte rimligen hävda att allt detta oerhörda onda under stalineran oundvikligen härrörde från de politiska besluten 1928-29. När man värderar Stalins personliga roll i åstadkommandet av detta onda är det lämpligt att nalkas fakta från två synvinklar. Först har vi den kategori grymheter som hade sitt ursprung i de politiska beslut Stalin fattade och som han inte hade behövt fatta; med andra ord så har vi här att göra med konsekvenser (kanske nödvändiga) av onödiga beslut. Den andra kategorin består av onda gärningar som förmodligen kan tillskrivas Stalin och som han direkt ansvarar för.

Naturligtvis glider dessa kategorier över i varandra, liksom mord och dråp. I det första fallet var handlingarna på sätt och vis beroende av situationen, men Stalin var mycket skicklig i att bestämma situationen. I det andra fallet är hans skuld så klar som någon politikers skuld kan bli.

De tydligaste exemplen på den första kategorin är: brutaliteten i kollektiviseringen och den vansinnigt överdrivna hastigheten i den industriella utvecklingen. I båda fallen har vi att göra med ”*överdrivna överdrifter*”, eftersom vi redan har konstaterat att kollektivisering utan tvång var omöjlig och en snabb industrialisering med nödvändighet måste leda till spänningar och påfrestningar.

Låt oss ta kollektiviseringen först. Vissa övernitiska tjänstemän var antagligen förutbestämda att driva saker och ting för långt, särskilt eftersom den typiske partimannen var stadsbo utan förståelse eller sympati för bönder och deras problem. Men dessa tjänstemän fick order om att tvinga fram en snabb kollektivisering, att deportera kulakerna, att beslagta all boskap, och Stalin var säkerligen upphovet till dessa order. Deporteringen av kulakerna (vilket i verkligheten betydde var och en som uttryckte opposition mot kollektiviseringen) undanröjde med ett slag de effektivaste bönderna. Det hade inte förekommit någon grundligare förberedelser av dessa åtgärder, inga klara order om hur en kollektivfarm skulle drivas ... Försöket att kollektivisera all privat boskap slutade i nederlag och reträtt ...

Redan 1934 tilläts åter privat boskap, och 1938 var tre fjärdedelar av alla kor, över två tredjedelar av alla svin och nästan två tredjedelar av alla får i privata händer. Detta är bevis för ett katastrofalt misstag.

Dess konsekvenser var djupgående. Böndernas fientlighet och bitterhet ökade i hög grad. Under många år förekom det inga nettoinvesteringar i jordbruket, eftersom de nya traktorerna helt enkelt gick åt för att ersätta de slaktade hästarna. Den akuta livsmedelsbristen blev kännbar — ehuru den statliga kontrollen över produktionen säkerställde att de flesta av dem som dog av den därav följande hungersnöden var bönder och inte stadsbor. Sedan väl allt detta inträffat, stärktes skälen för

tvångsåtgärder högst väsentligt, behov av polisingripanden blev mera överhängande än någonsin, censurans makt tilltog, yttrandefriheten beskars ytterligare som en del av de nödvändiga åtgärderna för att förbli vid makten och fortsätta den industriella revolutionen i en omgivning som blivit allt mera fientlig som ett resultat av en sådan politik. Stalins politiska beslut ledde därför till händelser som i hög grad bidrog till totalitarismens och polisstatens vidare tillväxt.

Det samma gäller om försöket att göra det omöjliga på den industriella fronten under den första femårs planens år. En stor del av mödan förslösades helt enkelt, som när livsmedel togs från de hungrande bönderna och exporterades som betalning för maskiner som fick stå utomhus och rosta eller fördärvades av oskolade arbetare. Stängandet av många privata fabriker berövade samtidigt folket konsumentartiklar, som staten, som var inriktad på att bygga upp stålverk och maskinfabriker, var helt oförmögen att tillhandahålla. Åter blev levnadsstandarden lidande, många medborgares hat mot regimen ökade, NKVD (inrikesministeriet, dvs säkerhetspolisen) måste utökas och ett polisstyre blev följden. Men Stalin hade en stor roll i de inledande besluten om att hoppa allt för långt allt för fort. (Det är intressant att notera att Mao, som borde ha lärt sin läxa av historien, upprepade många av dessa misstag under Kinas ”stora språng” 1958-59, vilket får en att tro att *det finns vissa misstag som kommunister begår om och om igen*, möjligen beroende på nedtryckandet i ”antihöger”-kampanjer av moderationens och sunda förnufts talesmän.)

En av konsekvenserna av dessa akuta svårigheter var isoleringen från andra länder. Ekonomer talar ofta om ”demonstrationseffekten”, dvs effekten av kunskap om högre levnadsstandard utomlands på invånarna i fattiga och underutvecklade länder. Denna kunskap kan verka som en sporre till ansträngningar — men den framkallar också ett motstånd mot uppoffringar. Stalin och hans regim ”skyddade” systematiskt sovjetmedborgarna från kunskap om den omgivande världen, genom att skära av personliga kontakter, genom felaktig information. Nödvändigheten att göra detta ökades, i deras ögon, i hög grad av den sjunkande levnadsstandarden under det tidiga trettioåret.

Men nu måste vi komma till Stalins mera direkta bidrag till brutaliteten och terrorn under stalinepoken.

Först har vi hans meningslösa grymhet, som visade sig redan i de metoder som användes för att genomföra kollektiviseringen. De stora utrensningarna var förvisso inte ”objektivt nödvändiga”. För att förklara dem måste man ta med Stalins törst efter suverän makt i räkningen, hans intensiva patologiska misstänksamhet, dvs förhållanden som hänförde sig till Stalins personliga ställning och karaktär.

Dessa ledde honom till att ta livet av majoriteten av den ”stalinistiska” centralkommitté som valts 1934 och som ända därtills hade stött eller åtminstone tolererat Stalins politik. Fakta tyder på att de trodde att en avspänning var möjlig och önskvärd; många av dem tycks ha dött på grund av brottet att säga detta. Inte heller fanns det någon ”polislogik” som bestämde storleken på eller den drastiska naturen hos utrensningarna. Polischeferna var faktiskt bland de mer framträdande offren. Visserligen förekom ett slags ”snöbollseffekt” i arresteringarna, som man kan ha förlorat kontrollen över under 1938, men det berodde till största delen på terrorns effekt på polisen, som antingen måste visa stor nit eller gå under. Inte heller kan någon ”nödvändighet” förklara efterkrigsrepressionerna, Voznesenskijis död, den så kallade Leningradaffären, skjutandet av de judiska intellektuella eller ”läkarkomplotten”. Stalin spelade en så dominerande personlig roll i etablerandet av en terrorregim i partiet och i landet att han måste bära ett direkt ansvar även för exekutioner som var resultat av falska informationer som lämnats till honom av hans underordnade av personliga skäl.

Terroratmosfären fick naturligtvis vidsträckta följder för varje del av sovjetlivet. Den blev särskilt grotesk och meningslös under Stalins sista år, när den sociala och ekonomiska utvecklingen, plus

segern i kriget, försåg sovjetregimen med en mycket starkare bas bland folket så att en betydande del av missnöjet blev resultatet av, snarare än orsaken till, repressiva åtgärder. Många uppenbarligen försenade reformer måste invänta hans död. Liksom tsar Nikolaj I ett århundrade tidigare kunde Stalin uppskjuta ”nödvändiga” förändringar.

Många andra exempel kan lämnas på Stalins personliga roll. På den ekonomiska fronten berodde böndernas eländiga förhållanden 1953 till stor del på Stalins envisa vägran att se fakta i ögonen och lyssna till uppriktiga råd. Han bidrog i hög grad till slösaktiga och pompösa planer på att ”förvandla naturen” och till en slösaktig och pompös stil inom arkitekturen. På det militära området kommer historien, tror jag, att stödja Chrusjtjovs anklagelse om att Stalins oförmåga att se tecknen på ett tyskt anfall, hans ovilja att gå med på förberedelser, hans massaker på de bästa sovjetiska officerarna, allt utgjorde ett personligt bidrag till den ryska katastrofen 1941 ...

Det överhängande behovet av krigsförberedelser har ofta framförts som en ursäkt för Stalins industrialiseringstakt och för terrorn. Detta kan knappast godtas. Under de värsta åren av socialt tvång och överambitiösa planer, dvs 1929-33, var Hitler endast på väg mot makten, och Kominterns politik visade att han då inte betraktades som huvudfienden. Det är möjligt att Stalin likviderade alla potentiella motståndare under utrensningarna 1936-38 som en försiktighetsåtgärd i fall kriget bröt ut, ehuru det förefaller tvivelaktigt av åtskilliga anledningar. Men det är fullkomligt fel att använda resultatet av kriget som ett retrospektivt rättfärdigande av stalinismen. Skulle kanske en större grad av lojalitet 1941 med en mindre hård politik kompenseras för en mindre industriell bas? Hur som helst så ledde utrensningarna inte bara till massaker på de bästa militära officerarna utan bromsade även upp den tunga industrins tillväxt.

Den uppmärksamme läsaren har säkert lagt märke till att denna analys har vissa drag gemensamt med Chrusjtjovs. Före 1934 hade Stalin fört en politik som vann majoritet i partiet och som, i likhet med kollektiviseringen, accepterats som nödvändig och oåterkallelig av det stora flertalet partimedlemmar, vilka reservationer beträffande vissa misstag och brutala handlingar de än hade. Men därefter vidtog han allt fler personliga och godtyckliga åtgärder, likviderade en stor del av partiet och betedde sig som en orientalisk despot. Det är sant att han var nyckfull även före 1934 och fattade vissa kloka beslut efter denna tidpunkt; men det är fråga om en kvalitativ förändring ungefär då.

Men detta är på intet sätt hela saken. Det är inte bara fråga om att göra några näraliggande anmärkningar om Chrusjtjovs egen roll under terrorn. Av mycket större allmän betydelse är det faktum att händelserna före 1934, inklusive uppbyggandet av Stalin till en allsmäktig och ofelbar diktator (av män av vilka han senare likviderade många), inte kan lösskiljas från vad som följde; under alla omständigheter försåg de Stalin med hans tillfälle. Det är här som historikern måste undvika de dubbla och motsatta fallgroparna att betrakta det som hände som oundvikligt och betrakta det som en räcka ”personaliserade” olyckshändelser. Vid varje stadium finns möjligheten att välja, fast ramarna för de tänkbara alternativen är mycket snävare än vad folk tror. 1928 måste varje genomförbart bolsjevikprogram bli hårt och impopulärt. Det behövde inte ha blivit så hårt och impopulärt om det inte hade varit för alternativ som inte nödvändigtvis hade måst väljas. Om Stalin före 1934, dvs under perioden för det maximala sociala tvånget, verkligen representerade partiets vilja, och det påstår Chrusjtjov att han gjorde, så måste någon form av totalitära konsekvenser bli följden. En av dessa är, som jag redan tidigare framhållit, det halvmilitariserade partiet lett av en Führer, en diktator, därför att utan en obestridd ledare skulle man inte kunna möta konsekvenserna av den politik som antagits.

Men även om det är sant att en diktators triumf kan förklaras av objektiva förhållanden som förvisso existerade i Sovjets fall, innefattar en diktators handlingar, sedan han väl ”slagit igenom”, ett betydande (ehuru naturligtvis inte oändligt) mått av personligt val. De som gav honom tillfälle

att handla på ett godtyckligt och grymt sätt, som antog en politik som innefattade godtycklighet och brutalitet i stor skala kan inte tillskriva de följande händelserna ondskan hos en enda man eller hans närmaste omgivning och påstå att deras händer är rena, även om de faktiskt själva blev skjutna på Stalins order. Den grundlige Stalin var med andra ord inte nödvändig, men möjligheten av en Stalin var en nödvändig följd av en minoritetsgrupps ansträngningar att behålla makten och genomföra en omfattande socio-ekonomisk revolution på mycket kort tid. Och vissa drag hos stalinismen var, under dessa omständigheter, knappast möjliga att undvika.

Den viktiga frågan för oss är att se i vilken grad det är sannolikt eller risk för att vissa element hos stalinismen, i betydelsen ett med avsikt tillämpat socialt tvång, pålagt av ett parti i namn av en ideologi, åtföljer en snabb ekonomisk utveckling även i ickekommunistiska länder.

Ty det är förvisso sant att många av de problem som Stalin så brutalt gav sig i kast med är för handen på andra håll, ehuru händelserna i Sovjetunionen naturligtvis i hög grad påverkades av de speciella dragen hos Ryssland och bolsjevismen. Västerlandet borde verkligen framhäva det höga priset i människor och materiel för en Stalin och visa att en sådan mans uppstigande till absolut makt i Sovjetunionen, för att använda ett välkänt sovjetmarxistiskt uttryck, ”inte var tillfälligt”. Vissa västerländska historiker som vanligen skriver ”personalistisk” eller empiristisk historia skall börja inse förtjänsterna hos en utgångspunkt som de vanligen förhånar som ”historistisk”; de kommer att analysera den sovjetiska historien för att fastställa mönster, regelbundenheter och ”nödvändigheter”, som leder till Stalin. A andra sidan kommer en förlägen Chrusjtjov att tvingas — tvingas redan — att på ett omarxistiskt sätt betona personmässiga och tillfälliga faktorer.

Men vi får naturligtvis inte begränsa vårt sökande efter ”nödvändigheter” i historien endast till exempel som råkar tjäna ett propagandistiskt ändamål. Det skulle vara en typiskt sovjetisk attityd till historieskrivningen, endast i motsatt sammanhang. Det är särskilt viktigt att tänka igenom relationen mellan tvång och industrialisering, karaktären på de svårigheter och onda cirklar som driver människor att tänka i totalitära termer. Om vi inte inser hur sammansatta de problem är som utvecklingen medför, hur irrelevanta många av våra idéer är för de praktiska möjligheter som står till buds för statsmännen i dessa länder, kan vi omedvetet driva dem mot den väg som ledde till Stalin. De nöjer sig inte med ”snigelfart”.